

A NEM MÚLÓ JELEN: TRAUMA ÉS NOSZTALGIA

PINTÉR JUDIT NÓRA

TÉZISEK

A disszertáció arra a kérdésre keresi a választ, hogy hogyan működik a traumatikus illetve nosztalgikus emlékezet, hogyan hat jelenükre, és határozza meg a szubjektum identitását. A munka kérdésfeltevését két fenoménen, a traumán és a nosztalgián keresztül vizsgálja, amelyek eminens példái annak, hogy a múlt sok tekintetben nem múltként, hanem jelen-értékűként adódik a szubjektum számára. A vizsgálódáshoz a fenomenológia és a pszichoanalízis módszerében találtuk meg a leginkább plasztikus fogalmi keretet, továbbá példáinkat a holokausz történelmi és esztétikai tapasztalatából, illetve irodalmi műalkotásokból merítjük

A traumát és a nosztalgiát fenomenológiai elemzésnek vetjük alá, bizonyos pontokon a freudi pszichoanalízis fogalomtárát segítségül hívva. A munka foglalkozik a fenomének idővel és emlékezettel való viszonyával, jelentésváltozásával, fogalomtörténetével. A traumát elhelyezi a hétköznapi és esztétikai tapasztalatok viszonylatában, és megvizsgálja, hogy mennyiben bír a hétköznapi és az esztétikai tapasztalatoktól eltérő struktúrával. A trauma és a nosztalgia rokonsága első látásra nem tűnik egyértelműnek, azonban az elemzés kimutatja, hogy döntő pontokon a nosztalgia a traumához hasonló, de nem ugyanolyan struktúra szerint épül fel. A vizsgálódás során folytonosan felszínre kerül a trauma és a nosztalgia személyes identitáshoz való viszonya, amelyre vonatkozóan ki fog derülni, hogy identitásunk fontos elemei nem elbeszélhetők, sőt nem is tudatosak számunkra.

A dolgozat szemlélete részben pszichológiai, amely egyrészt a disszerens képzettségéből, másrészt a tárgyalt téma pszichológiai jellegéből következik. A traumát bár alapvetően fenomenológiai módszerekkel igyekszem leírni, és példáimat trauma-túlélők szépirodalmi-, életrajzi munkáiból és visszaemlékezéseiből merítem, ugyanakkor úgy gondolom, hogy akkor válhat a legtermékenyebbé a kutatás, ha ötvözi a tudományterületek különféle megközelítési módjait. A téma egyik megalapozó fogalma a tudattalan, amelyet a pszichoanalízis felől nézve a második topológia értelmében használok, azaz mint jelzöt és nem, mint főnevet, illetve

fenomenológia értelemben, mint a tapasztalat láthatatlan „alaprajzára” tekintek. A transzcendentális fenomenológia lényegi kérdése, hogy a tudatosban hogyan képes megjelenni valami tudattalan, anélkül, hogy alárendelődne a tudatosnak, a dolgot ennek a problémának ered nyomába.

Nem feltételezek tehát egy kézzelfogható tudattalant, egy birodalmat, amely topológiailag körbefogná a többi lélekrészt, azonban a tudattalant, mint leíró fogalmat mind szakmai gyakorlatom, mind a vizsgált téma hosszas tanulmányozására építve feltételezem. Azaz feltételezek olyan folyamatokat, amelyek tudattalanul mennek végbe, ugyanakkor jelentős hatást gyakorolnak a szubjektum életére. Ehhez a szemlélethez jól kidolgozott, hasznos és konstruktív fogalomtárat nyújt a pszichoanalízis, amelynek megközelítését megpróbálom minél közelebb hozni a fenomenológia ilyen irányú törekvéseihez, alapvetően Husserl, Sartre, Merleau-Ponty, Tengelyi László, Rudolf Bernet és Ullmann Tamás munkáira támaszkodva.

Az első fejezet megalapozza a további vizsgálódásokat, ehhez áttekinti a tudattalan, az idő, az emlékezet és a fantázia fogalmainak pszichoanalitikus és fenomenológiai megközelítéseit és ezek harmonizált értelmezésére törekszik, azaz egy közös elméleti keret kialakítására, amelyben a két tudományterület fogalmai kiegészítik egymást, referálnak egymásra. A husserli fenomenológia egyik alapvető vizsgálódási területe az időtudat, ahogyan a freudi pszichoanalízis lényegi megalapozója is a múlthoz való tudatos és tudattalan viszony. A fenomenológia számára termékennyé tett pszichoanalitikus tudattalan-fogalom fontos szerepet játszik annak megértésében, hogy milyen módon tud élő maradni a szubjektum számára a trauma illetve a nosztalgia emléke.

A transzcendentális fenomenológia legfőbb kérdése, írja Bernet, hogy a tudatosban hogyan képes megjelenni valami tudattalan, tehát a tudatos számára valami „idegen”, anélkül, hogy alárendelődne a tudatosnak. Felmerül a kérdés, hogy hogyan emlékezhetünk például olyan gyermekkori élményeinkre, amelyeknek nem volt számunkra egészes, kontextusba integrálható jelentése, vagy traumatikus élményekre, amelyek szintén nem egységesen, hanem szeparált elemekben (affektusok, érzéki benyomások) rögzültek? Bizonyos élményeink, vagy talán minden élményünknek egy része úgy marad meg bennünk emlékként, hogy akárhogyan is interpretáltuk, mindig marad egy kifejezéssel le nem fedett, „nem megfejtett” réteg, amely azonban mégis erős hatást fejt ki a szubjektum további életére. *A trauma és a nosztalgia jelen-*

karakterű múltja, emléke olyan tudattalanul szerveződő szubjektív valóságra mutat, amelyet csupán részben képes megragadni és befolyásolni a tudat értelemadó tevékenysége.

Trauma

A második fejezet a traumával foglalkozik. A dolgozat tapasztalatot, a gadameri hermeneutika szűkebb értelmében, valamely önmagunkról való tudás megszerzéseként fogja fel, tehát egy olyan folyamatként, amely során magunkról tanulunk. A munka beemeli a pszichológiában, illetve a pszichoanalízisben alkalmazott trauma fogalmát a tapasztalatról való filozófiai gondolkodásba. Felfejtjük a baleseti sebészettől a pszichoanalízis által átvett trauma fogalom filozófiai és esztétikai gyökereit, és azokon keresztül a traumával való megküzdés lehetséges útjait keresem. A fejezet pszichoanalitikus és fenomenológiai keretben definiálja a traumát, a *tapasztalat* és az *élmény* viszonylatában elhelyezi – választ keres a kérdésre, hogy besorolható-e a trauma a két kategória valamelyikébe, illetve, hogy a traumatikus történés képes-e betagozódni a szubjektumnak a tapasztalatiból építkező narratív identitásába, azaz képes-e a trauma tapasztalattá válni. Trauma és tapasztalat egyik, a narratív identitás szempontjából is lényeges különbsége, hogy *a tapasztalat megváltoztat, a trauma viszont elidegenít önmagamtól, anélkül, hogy tapasztalatként élettörténetem szerves részévé válna.*

A következőkben a dolgozat tapasztalattá válás lehetőségeivel, a traumával való sikeres megküzdéssel foglalkozik, ezzel együtt az eddigi kizárólag negatív minőségeken túl, a traumában fellelhető pozitív potenciálra koncentrálni, amelyhez a traumával rokon esztétikai tapasztalatokat vizsgálunk: a fenségest és a katarzist, amelyek az előző fejezetben hétköznapiak nevezett „traumatikus” tapasztalatok mintájára, (mint például a lévinasi Másikkal való találkozás) az esztétikai tapasztalatok birodalmának traumatikus elemet hordozó variációi. Ahogyan az előző részben sikerült traumát és tapasztalatot egymástól elkülöníteni, és kimutatni, hogy egy traumatikusnak bizonyuló élmény miért nem képes tapasztalattá alakulni, úgy ebben a részben a fenséges és a katarzis a trauma pozitív lehetőségeivel összefüggésben hordoz fontos tanulságokat.

A következő rész a traumafogalom romantikus hagyományát tárgyalja. Moritz pozitív és Hoffmann negatív trauma-ábrázolása alapján a mai trauma-megközelítések előfutárait keressük a modern szubjektum-fogalom gyökereinél. Mind a trauma freudi, ismétlési kényszerre építő megközelítésének, mind a poszttraumas fejlődést tárgyaló kognitív megközelítések előképét

megtaláljuk ezeknél a romantikus szerzőknél. Amíg azonban Hoffmannal maga Freud is foglalkozik, és művészetpszichológiája egyik központi fogalmát, a kísérteties a *Homokember* ihleti, addig Moritzra nem figyel fel a traumát tárgyaló kognitív pszichológiai irányzat.

A fejezet utolsó részében a trauma reprezentációjának kérdésével és jóvátétel problémájával foglalkozunk, konkrét műveken végezve vizsgálódást. Kiindulópontunk a holokauszt-irodalmak köre, eminens példánk Kertész Imre *Sorstalanság* című regénye, emellett azonban egyéb irodalmi művek, esszék és önéletírások is az elemzés tárgyát szolgálják. A traumára adott negatív reakciók sokfélék lehetnek: büntudat, szégyen, bosszúvágy – kívülről tekintve mindenképpen az értelemkeresés kudarcai. Azonban pozitív válaszok is születnek: megbocsátás, értelemtalálás, értékteremtés – erre példa Kertész vagy Frankl munkássága. Sokszor pedig kísérleteket látunk, egész életen át vívott küzdelmet a trauma elsajátításáért, mint például Jean Améry esetében. Itt a vizsgálódás homlokterébe a traumatizációt szorosan kísérő problémák kerülnek, mint bosszú, jóvátétel, megbocsátás és ezek viszonya az eredeti kérdésfeltevéshez: a trauma értelmezhetőségéhez és az emlékezethez, identitáshoz való viszonyához. Központi fogalmunk a jóvátétel, amelyet Ricoeur nyomán „jó, szerencsés” emlékezésnek fogunk fel, és olyan önmagunkon belül véghezvitt emlékezeti munkaként tekintünk rá, amelynek során *a szubjektum a traumatikus élményt az értelem adáson keresztül, a maga számára jóvá teszi, azaz élhetővé alakítja.*

Nosztalgia

A harmadik fejezet a nosztalgiával foglalkozik. A nosztalgia témájához szolgáló bevezető az otthonosság fogalmának meghatározása, és annak kimutatása, hogy az otthonosság fenoménje milyen szerepet játszik a nosztalgia kialakulásában. Történetileg áttekintjük a nosztalgia fogalmának kialakulását, majd fenomenológiai és pszichoanalitikus keretben megvizsgáljuk a nosztalgia különböző aspektusait: a nosztalgiát, mint hiányt, vágyat, érzést és hangulatot. Majd a nosztalgia konstruált jellegével és az emlékezethez való viszonyával foglalkozunk: megvizsgáljuk, hogy mennyiben tekinthető a nosztalgia fenomenológiai és pszichoanalitikus értelemben „normál” emlékezeti működésnek, illetve mennyiben mutat saját struktúrát. Fenomenológiai keretben mutatjuk ki a nosztalgia kiazmatikus, multimodális jellegét. A vizsgálódás irodalmi alapjául Proust regényfolyama, *Az eltűnt idő nyomában*, illetve Merleau-Ponty és Deleuze Proust-elemzései szolgálnak.

Az elemzés többek közt kimutatja, hogy a nosztalgia egy személyes mitológiát tart életben és tesz időről időre hozzáférhetővé. Az általa hordozott élmény nem múltbéli *emlékké*, hanem örökérvényű *mítosszá* válik, olyan abszolút múlttá, amelytől „a tovahaladó jelen mindig azonos távolságban marad”, ahogyan Jan Assmann a mítoszokról általában írja.

Trauma és nosztalgia

A negyedik fejezet Kertész Imre munkásságával foglalkozik. Kertész Imre Auschwitzra való „publikus” emlékezetének két meghatározó lélektani gyökere a túlélés problémája és a KZ nosztalgikussá vált traumája. Mindkét tapasztalattal való foglalkozásra, saját elmondása szerint, az írásban találta meg az egyetlen lehetőséget. A regényeken, az esszéken és a naplókön keresztül vizsgáljuk a trauma és a nosztalgia összefonódását, a túlélés problematikusságát és a trauma megfogalmazhatóságának, illetve esztétizálhatóságának kérdését. A kertészi szövegkorpusz alapján foglalkozunk az esztétikai-etikai-pszichológiai dimenziójának összefonódásával. Mivel kiindulópontunk a trauma és annak reprezentációja, megkerülhetetlen vonatkoztatási pontunk a kertészi „pszichológiai *ars poetica*”, miszerint neki az írás „önterápia”, azonban ki fog derülni, hogy *a legszingulárisabb, legértékesebb kincsének tekintett traumatikus élmény megírása a kertészi elbeszélő számára egyet jelent identitása elvesztésével*. A kertészi elbeszélőt a trauma mint nosztalgia tartja fogja a múltban.

Kertész „pszichológiai” olvasata releváns annak tükrében, hogy a trauma és szubjektum kölcsönösen egymás reprezentációjára törekszenek, és attól függően, hogy melyik kerekedik felül, lehet sikeres a szubjektum traumafeldolgozása. És amennyiben ez a cél, az esztétikai és az etikai nézőpont közös horizontot nyit meg, amelyből szemlélve a mű reprezentálja a szubjektum traumához való viszonyát, ily módon a műalkotás a szubjektum *életének* is részévé válik. Kertész munkásságában rendszeresen visszatér ez a probléma. Mind regényeiben, mind esszéiben megpróbál személyes viszonyt kialakítani saját írásaihoz, egyáltalán magához, mint íróhoz és saját műalkotásaiban megjelenő megformált múltjához, hiszen folyamatosan azzal szembesül, hogy függetlenül attól, hogy művei mások számára közvetítik, az ő *számára* nem *közvetítik* saját múltját.

Végül a két fenomén összehasonlító elemzésére kerül sor. Eredményeink alapján a trauma és a nosztalgia személyes identitáshoz való viszonyát vizsgáljuk, arra a kérdésre keressük a választ, hogy központi fogalmaink mennyiben *identitásépítők*, illetve *–rombolók*, illetve mi jellemzi a

trauma által keretezett identitást. A narratív identitás Ricoeur által kidolgozott elmélete a személyes identitást érintő több kérdésre plauzibilis megoldást ad, azonban a trauma és a nosztalgia olyan fenomének, amelyek megkérdőjelezzik az elmélet átfogó érvényét. A trauma esetében egy olyan eseménnyel van dolgunk, amely radikalitásával ellenáll a szubjektum azon integrálási kísérleteinek, amellyel egy értelmezhető narratíva keretei között akarja tudni azt. A nosztalgia tekintetében pedig éppen az az érdekes, hogy egyrészt általa a múltat hiányként élem meg, vagy egyenesen *vesztésként* birtoklom, másrészt sokszor nem is vagyunk tudatában bizonyos helyzetekhez fűződő mély kötelékeinknek, amíg valamilyen asszociáció elő nem hívja azokat. A ricoeuri elmélettel szemben, illetve annak kiegészítéseként megfogalmazzuk a traumatizált, illetve a tudattalan identitás koncepcióját, amelyek az identitás nem reflektált, de mégis a szubjektum életére lényegi befolyással bíró rétegeinek természetrajzát próbálják megalkotni.